

Dariusz MISZEWSKI

Polski rząd wobec sprawy żydowskiej w czasie drugiej wojny światowej

Mniejszość żydowska w II Rzeczypospolitej była w latach dwudziestych XX w. postrzegana, jako wroga jej niepodległości, która utrudniała rozwój kulturalny i ekonomiczny polskiej warstwy średniej¹. W latach trzydziestych XX w. antysemityzm stał się orężem w walce politycznej obozu narodowego z rządzącą sanacją. Jego wzrost spotęgował światowy kryzys gospodarczy, z czego wynikały problemy społeczne i gospodarcze Polski. Obóz narodowy opowiadał się za przymusową emigracją Żydów z Polski, co popierał sanacyjny Obóz Zjednoczenia Narodowego². Polski rząd realizował program wspierania emigracji żydowskiej z Polski do Palestyny, którą syjoniści i rewizjoniści w Polsce uznali za żydowską siedzibę narodową³.

¹ Instytut Polski i Muzeum Sikorskiego w Londynie (IPMS), sygn. Prezydium Rady Ministrów. Osobiste archiwum premiera 1939-1945 (PRM) 44/5, *List adwokata Ludwika Seidenmana, członka Organizacji Syjonistycznej z Warszawy, do premiera Sikorskiego*, Kujbyszew 10.12.1941, s. 7; J. Tomaszewski, *Spoleczność żydowska a Polacy w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 8, *Polska-Polacy-mniejszości narodowe*, red. E. Grześkowiak-Łuczak, Wrocław 1992, s. 112-115.

² W. T. Drymmer, *Zagadnienie żydowskie w Polsce 1935-1939*, „Zeszyty Historyczne”, 1968, z. 13, s. 56-65; T. Kulak, K. Kawalec, *Endecja wobec kwestii żydowskiej (1893-1939)*, [w:] *Polska myśl polityczna ...*, s. 131-133, 139-141; *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 210.

³ W. T. Drymmer, *op. cit.*, s. 65-70; T. Kulak, K. Kawalec, *op. cit.*, s. 144; *Najnowsze dzieje Żydów ...*, s. 214-215.

W czasie II wojny światowej w celu odzyskania niepodległości Polski premier generał Władysław Sikorski dążył do współpracy polsko-żydowskiej na arenie międzynarodowej⁴. Oba narody zbliżyła wspólnota cierpienia pod niemiecką okupacją i interesów wobec Niemiec. Chciał uniknąć błędu Romana Dmowskiego, delegata na konferencję pokojową w Paryżu (1919), który uważał międzynarodowe organizacje żydowskie za wrogów Polski. W Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Palestynie W. Sikorski obiecywał równe prawa dla Żydów, polskich obywateli. Oczekiwał wsparcia organizacji żydowskich w sprawach granicy ryskiej, niepodległości Polski powiększonej kosztem Niemiec, ukarania po wojnie zbrodniarzy niemieckich i Niemiec. Polska obiecywała poparcie prawa narodu żydowskiego do niepodległości i pomoc w dobrowolnej emigracji z Polski do Palestyny. Polski rząd stale informował zachodnie mocarstwa o zbrodniach niemieckich i ich sprzymierzeńców w okupowanej Polsce na Polakach i Żydach⁵. Domagał się odwetowych bombardowań Niemiec i deklaracji o ukaraniu niemieckich zbrodniarzy⁶.

⁴ IPMS, sygn. PRM54, Sikorski do ministra Strońskiego, L.dz.313/VIII/41, 15 II 1941, s. 6-8; sygn. PRM88/2, Depesza konsula Rosmarina, nr 3, Tel Awiw 4 II 1942, s. 1; Oświadczenie gen. Sikorskiego na zebraniu w Albert Hall zorganizowanym przez Żydów, Londyn 29 X 1942, s. 61-62; sygn. PRM. Archiwum Kancelarii 1939-1990 (PRM.K.) 10, Protokół posiedzenia porucmiewawczego w sprawach żydowskich, Londyn 9 I 1942, s. 76-81, (Wszystkie sprawy Żydów, obywateli polskich należały do kompetencji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Politykę wobec międzynarodowych organizacji żydowskich prowadziło Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Władze wojskowe zajmowały się sprawami dotyczącymi zagadnień wyznaniowych i duszpasterskich. Sprawami bieżącej współpracy z lokalnymi organizacjami żydowskimi w Wielkiej Brytanii zajmował się Konsulat Generalny w Londynie. Polskie władze utrzymywały współpracę ze wszystkimi organizacjami żydowskimi bez żadnych preferencji, jeśli wyrażały taką gotowość).

⁵ IPMS, sygn. PRM15a, Pismo Prezesa Rady Ministrów do senatora Justin Godart'a w sprawie stanowiska Rządu Polskiego wobec prześladowań Żydów Polskich przez Niemców, Paryż 31 V 1940, s. 70-71; sygn. PRM76/1, Report on the execution of Jews at Bełżec, 10 VII 1942, s. 191; Protest of Catholic Organizations, 10 VII 1942, s. 193-194; Policeman's report, 11 VIII 1942, s. 198-200; Liquidation of the Warsaw Ghetto, 7 IX 1942, s. 201-213; zob. E. Raczyński, The mass extermination of Jews in german occupied Poland. Note addressed to the Governments of the United Nations on december 10th, 1942, and other documents, Republic of Poland, Ministry of Foreign Affairs, Londyn 1942; W. Bartoszewski, M. Edelman, Los Żydów Warszawy 1939-1943, Lublin 1993, s. 44; A. Cyra, W. J. Wysocki, Rotmistrz Witold Pilecki, Warszawa 1997; E. T. Wood, Karski: opowieść o emisariuszu, Kraków-Oświęcim 1996; S. M. Jankowski, Karski: raporty tajnego emisariusza, Poznań 2009; J. Korczak, Karski: opowieść biograficzna, Warszawa 2010; A. Żbikowski, Karski, Warszawa 2011.

⁶ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNO), sygn. 294073, *W palacu św. Jakuba; Nieprzejednana walka do zwycięstwa* (przemówienie Sikorskiego), „Dziennik Polski”, 14 VI 1941, nr 284, s. 2-3; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Delegatura Rządu na Kraj (DR), Departament Informacji i Prasy (DIP), sygn. 202/III-68/A, *Konferencja w palacu św. Jakuba*, Radio Londyn, 13 VI 1941, s. 90; IPMS, sygn. PRM76/2, *Depesza Sikorskiego do dowódcy Armii Krajowej*, L.dz.2809/XV/42, Londyn 17 X 1942, s. 108a.

Wobec bierności świata w sprawie tragedii europejskich Żydów członek Rady Narodowej RP w Londynie Szmul Zygielbojm popełnił samobójstwo⁷.

Po agresji we wrześniu 1939 r. na Polskę Niemcy prowadzili masowe zbrodnie na ludności żydowskiej⁸. W celu przygotowania ich wymordowania zgromadzili polskich Żydów w miejskich gettach, gdzie masowo umierali z powodów sanitarnych, braku żywności i niewolniczej pracy⁹. W 1942 r. rozpoczęli ich likwidację w niemieckich obozach zagłady¹⁰. Przywozili do Europy Środkowej i Wschodniej Żydów z okupowanej Europy, aby ukryć ich eksterminację przed międzynarodową opinią publiczną¹¹. Wykorzystywali do tego oddziały

⁷ IPMS, sygn. PRM114, List S. Zygielbojma do prezydenta Władysława Raczkiewicza i premiera generała Władysława Sikorskiego, Londyn 11 V 1943, s. 1-2; zob. A. Rowiński, *Zygielbojma śmierć i życie*, Warszawa 2004.

⁸ IPMS, sygn. PRM24, Raport sytuacyjny z Warszawy, 1940, s. 162; sygn. PRM45c, Dwa lata okupacji niemieckiej w Polsce, 1941, s. 103; sygn. PRM46a, Sprawozdanie o sytuacji w Kraju za okres 16-30 XI 1941, s. 376-377; sygn. PRM57, Protokoły zeznań polskich Żydów z okupacji niemieckiej przed Zjednoczonym Komitetem Pomocy dla Żydów Polskich w Tel Awiwie i Jerozolimie, Komisja dla spraw Żydów Polskich, Jerozolimie lipiec 1941, s. 85-90; zob. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1-2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970; *Generalny Plan Wschodni: zbiór dokumentów*, red. Cz. Madajczyk, Warszawa 1990.

⁹ IPMS, sygn. PRM.K.11, *Sytuacja w warszawskim getcie*, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (MID), Londyn 1 VII 1941, s. 256-257; sygn. PRM45c, *Dwa lata okupacji niemieckiej w Polsce*, 1941, s. 99; sygn. PRM76/1, *Pro Memoria o informacji w Kraju w okresie 16 lipca – 25 sierpnia 1942. Likwidacja Żydów w Polsce*, s. 264-268.

¹⁰ IPMS, sygn. PRM76/1, Krótkie notatki naoczego świadka. Żydzi, Londyn grudzień 1942, s. 230-232; List Polek do Generała Sikorskiego, Warszawa sierpień 1942, s. 236; *Pro Memoria o informacji w Kraju w okresie 16 lipca – 25 sierpnia 1942. VI. Inferno niemieckiej rozprawy z Żydami*, s. 255-257; sygn. PRM. Archiwum Liebermanowej (PRM.L.) 13, Rada Pomocy Żydom do Rządu w sprawie eksterminacji Żydów przez Niemców, nr 137, 22 VII 1943, s. 35; zob. A. Applebaum, *FBI director got it wrong on the Holocaust*, <http://www.anneapplebaum.com/2015/04/19/fbi-director-got-it-wrong-on-the-holocaust/>, (19 IV 2015); E. Koszowska, *Zagłada jako ostrzeżenie. Timothy Snyder: nie jestem pewny, czy świat da się uratować*, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,141202,title,Zaglada-jako-ostrezenie-Timothy-Snyder-nie-jestem-pewny-czy-swiat-da-sie-uratowac,wid,17954195,wiadomosc.html>, (6 XI 2015).

¹¹ IPMS, sygn. PRM76/2, *Depesza ze Stambułu*, nr 202, MSZ, Londyn 15 X 1942, s. 108, (W celu uniknięcia polskich protestów ogłosili, że ludności polskiej przypadną dzięki temu większe przydziały żywności); sygn. PRM73/4/t.2, Rada Żydowska w Warszawie, *Obwieszczenie*, Warszawa 22 VII 1942, s. 380; *Relacja policjanta o likwidacji getta w Warszawie*, 11 VIII 1942, s. 382-383; *Meldunek nadzwyczajny z miejsca trwania Żydów w Bełżcu*, 10 VII 1942, s. 384; sygn. PRM76/1, *Report on the execution of Jews at Bełżec*, 10 VII 1942, s. 191; *Protest of Catholic Organizations*, 10 VII 1942, s. 193-194; *Policeman's report*, 11 VIII 1942, s. 198-200; *Liquidation of the Warsaw Ghetto*, 7 IX 1942, s. 201-213; „Kalina” (gen. Stefan Rowecki-Grot), *Raport o sytuacji w kraju za okres od 15 VIII do 15 X 1942*, 12 XI 1942, s. 214, 217; *Pro Memoria o informacji w Kraju w okresie 16 lipca – 25 sierpnia 1942. VI. Inferno niemieckiej*

litewskie, łotewskie, estońskie, ukraińskie i rosyjskie, które posiadały kolaboracyjne władze u ich boku¹². W tym morderczym procederze uczestniczyli także polscy kolaboranci. Nie były to zorganizowane grupy polityczne i wojskowe Polskiego Państwa Podziemnego¹³. Za współpracę z Niemcami w terroryzowaniu Żydów groziły wyroki sądowe podziemnych władz i publiczna infamia¹⁴. Wojenny relatywizm moralny i brak legalnych polskich

rozprawy z Żydami, s. 256-257; Powody likwidacji gett w Generalnym Gubernatorstwie, s. 268-285; sygn. PRM.L.4, Komunikat Dowódcy Armii Krajowej i Delegata Rządu do Naczelnego Wodza i Stema o transportach do Oświęcimia europejskich Żydów i Polaków, Sztab Naczelnego Wodza, Oddział Specjalny, L.dz.4130/tjn.43, Londyn 14 VIII 1943, s. 17; Cywia, Icchak, Do Komendanta Żydowskiej Organizacji Krajowej o morderstwach niemieckich na Żydach w Polsce, depesza z Polski nr 111, cz. 2, 22 VI 1943, s. 23, (Pisali, aby ostrzec Żydów z Belgii, Francji i Holandii, że Niemcy wieźli ich do Polski na śmierć); sygn. PRM.L.5, Depesza nr 482 z 27 czerwca z Warszawy o transportach węgierskich Żydów do Oświęcimia, L.dz.3628/44, Londyn 30 VI 1944, s. 32, (Przywozili ich Niemcy w 13 transportach na dobę po 45 wagonów. Mordowali ich w dwóch komorach gazowych po tysiąc osób i palili w czterech krematoriach); sygn. PRM.L.9, Depesza Delegatury do Schwarzbarta od Żydowskiego Komitetu Narodowego (Berman, Borowski, Icchak Cukierman) o zagładzie polskich Żydów i likwidacji gett we Lwowie i Łodzi przez Niemców, 22 II 1944, s. 129-129a; Depesza Delegatury dla Szerera od CK Bundu (Berezowski) o akcji masowego gazowania polskich i europejskich Żydów w Oświęcimiu i innych niemieckich obozach koncentracyjnych na ziemiach polskich, 1 VI 1944, s. 221; sygn. PRM.L.13, Depesza Delegata Rządu RP na Kraj do Schwarzbarta o eksterminacji likwidacji gett w Białymstoku, Wilnie, Będzinie i Tarnowie. Prośba Żydowskiego Komitetu Narodowego o pomoc finansową do amerykańskich organizacji żydowskich, nr 192, 25 X 1943, s. 11-12; Depesza Delegata Rządu RP na Kraj do CK Bundu w Nowym Jorku od CK Bundu (Berezowskiego) o eksterminacji Żydów na ziemiach polskich, nr 202, 23 XI 1943, s. 46; Depesza Delegata Rządu RP na Kraj do Szerera od CK Bundu (Berezowskiego) o likwidacji żydowskich obozów w Trawnikach i Poniatowie i dalszych na Lubelszczyźnie przez Niemców, 23 XI 1943, s. 47-48.

¹² IPMS, sygn. PRM76/1, „Kalina”, Raport o sytuacji w kraju za okres od 15 VIII do 15 X 1942, 12 XI 1942, s. 214; Krótkie notatki naocznego świadka. Żydzi, Londyn grudzień 1942, s. 231; Pro Memoria o informacji w Kraju w okresie 16 lipca – 25 sierpnia 1942. VI. Inferno niemieckiej rozprawy z Żydami, s. 257.

¹³ Publicysta „Washington Post” broni też szefa FBI w sprawie Holokaustu, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Publicysta-Washington-Post-broni-tez-szefa-FBI-w-sprawie-Holokaustu,wid,17471445,wiadomosc.html>, (21 IV 2015); L. Weinbaum, Amerykański historyk o "trupach w szafie" polskiej historii, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Amerykanski-historyk-o-trupach-w-szafie-polskiej-historii,wid,17473577,wiadomosc.html>, (22 IV 2015), (Oskarża się Polskę, podając przykłady uczestnictwa jakiś Polaków - sąsiadów w niemieckiej polityce zagłady polskich Żydów).

¹⁴ IPMS, sygn. PRM.L.4, Wyroki śmierci Cywilnego Sądu Specjalnego za współpracę z Niemcami przeciwko Polakom i Żydom, L.dz.K.5233/43, Warszawa 22 IX 1943, s. 35; Wyroki śmierci Cywilnego Sądu Specjalnego za współpracę Polaków z Niemcami w tropieniu Żydów, L.dz.K.2719/44, nr 435, Warszawa 2 V 1944, s. 339; sygn. PRM.L.5, Wyroki śmierci Cywilnego

władz sprzyjał przestępczym zachowaniom wobec nich części Polaków pod okupacją niemiecką.

ZSRR napadł 17 września 1939 r. na Polskę pod hasłami wyzwolenia spod ucisku politycznego, ekonomicznego i narodowego „polskich panów” ludu pracującego i mniejszości narodowych – Białorusinów i Ukraińców¹⁵, milcząc o Żydach. W czasie sojuszu z Niemcami ZSRR nie poruszał problemu ich masowych mordów pod okupacją niemiecką. Zmieniło się to w 1941 r. po napaści na niego Niemiec. Na ziemiach polskich radzieckie władze represjonowały i wywoziły w głąb ZSRR Polaków, Białorusinów, Ukraińców i polskich Żydów¹⁶. Ambasada RP szacowała ich na ponad 30 procent ogółu polskich obywateli wywiezionych z Ziemi Wschodnich. Na porządku dziennym były ich wysiedlenia, konfiskaty majątku, aresztowania, a nawet zabójstwa członków organizacji syjonistycznych i rabinów¹⁷. Średnie i bogate warstwy żydowskie podlegały tym samym rygorom, co Polacy. Za pieniądze mogli w 1940 r. bogaci polscy Żydzi wyjechać z ZSRR przez Syberię do Japonii. W podobny

Sądu Specjalnego za współpracę Polaków z Niemcami w tropieniu Żydów, Warszawa 22 VI 1944, s. 10.

¹⁵ ZNO, sygn. 295657, Wyzwolimy naszych braci – Ukraińców i Białorusinów z jarzma pańsko-burżuazyjnej Polski; Do wojsk polskich, „Słowo Żołnierza”, 18 IX 1939, nr 1, s. 1; O wewnętrznych przyczynach klęski wojennej Polski („Prawda” 14 IX 1939), „Słowo Żołnierza”, 18 IX 1939, nr 1, s. 1; Kto rządził Polską, „Czerwony Sztandar”, 2 X 1939, nr 10, s. 2; Zachodnia Ukraina i Zachodnia Białoruś, „Czerwony Sztandar”, 6 X 1939, nr 12, s. 2; IPMS, sygn. PRM57, Przegląd amerykańskiej prasy żydowskiej, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, 21 IV 1941, s. 57, (Amerykańska prasa żydowska krytykowała antyżydowską politykę ZSRR wobec polskich Żydów. Zmienia się to w 1943 r. z powodu sporu ZSRR z Polską); sygn. PRM58b, E. Paul, Przestroga dla Europy - wypadki polskie, Londyn 1941, s. 28-29; T. Strzembosz, Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939-1945, Warszawa 2000, s. 45.

¹⁶ IPMS, sygn. PRM23, Depesza o sytuacji mieszkańców Ziemi Wschodnich pod okupacją radziecką, Budapeszt 23 VII 1940, s. 5; sygn. PRM44/5, List adwokata Ludwika Seidenmana, członka Organizacji Syjonistycznej z Warszawy, do premiera Sikorskiego, Kujbyszew 10 XII 1941, s. 7; sygn. PRM46b, Okupacja sowiecka, L.dz.57/41, Ambasada RP w Ankarze, 27 I 1941, s. 1; R. Buczek, Działalność opiekuńcza Ambasady RP w ZSSR w latach 1941-1943, „Zeszyty Historyczne”, 1974, z. 29, s. 50.

¹⁷ IPMS, sygn. PRM23, Raport ambasadora Tadeusza Romera w sprawie pomocy zesłańcom polskim na Syberii i Kazachstanie, Ambasada RP w Tokio, nr 792J/1/40, 5 X 1940, s. 14-16; sygn. PRM46b, Listy spod okupacji radzieckiej – Małopolska Wschodnia, kwiecień 1940, s. 97-98; Okupacja sowiecka – sprawozdanie za okres do 1 II 1941, cz. 2, s. 174; sygn. PRM57, Protokoły zeznań polskich Żydów z okupacji radzieckiej przed Zjednoczonym Komitetem Pomocy dla Żydów Polskich w Tel Awiwie i Jerozolimie, Komisja dla spraw Żydów Polskich, Jerozolima lipiec 1941, s. 90-92.

sposób polskie władze wydostały z ZSRR nielicznych Polaków¹⁸. W okresie przejściowym Rosjanie obsadzali Żydami urzędy i handel w miejsce Polaków¹⁹. Młodzież i biedota żydowska witały wkraczającą do Polski Armię Czerwoną i denuncjowały Polaków radzieckim służbom bezpieczeństwa²⁰. Pod okupacją radziecką Żydzi mieli lepsze możliwości rozwoju narodowo-kulturalnego niż Polacy²¹. Tylko socjalistyczne partie żydowskie na czele z „Bundem” były propolskie²².

Układ Sikorski-Majski z lipca 1941 r. otworzył przed polskimi obywatelami więzienia i obozy pracy w ZSRR. Polscy Żydzi dziękowali W. Sikorskiemu za odzyskanie wolności²³. W obecności ambasadora Stanisława Kota Henryk Ehrlich i Wiktor Alter wzywali polskich Żydów do wstępowania do Armii Polskiej i walki o wolną, demokratyczną i sprawiedliwą społecznie Polskę, kształtującą polityczne i ustrojowo nową, zjednoczoną i socjalistyczną Europę, opartą na wspólnocie interesów i wspólnej obronie²⁴. Także Organizacja Syjonistyczna była za współpracą z polskim rządem w walce z Niemcami. Podkreślała, że generał Władysław Anders i S. Kot wydali oświadczenia w sprawie zakazu dyskryminacji polskich Żydów w wojsku i polskich instytucjach cywilnych w ZSRR. W sprawach żydowskich oczekiwała interwencji rządu wobec radzieckich władz, ponieważ na poziomie Ambasady RP w ZSRR były nieskuteczne. Prosiła W. Sikorskiego, aby w czasie wizyty w grudniu 1941 r. u Stalina upomniął się o polskich Żydów. Deklarowała chęć powołania

¹⁸ IPMS, sygn. PRM23, *Raport ambasadora Tadeusza Romera do MSZ*, Ambasada RP w Tokio, nr 729/J/2/40, 29 X 1940, s. 27-29; sygn. PRM.K.5, *Pismo ministra Augusta Zaleskiego do premiera Sikorskiego*, MSZ, nr 73/II/41, Londyn 5 II 1941, s. 33-35.

¹⁹ IPMS, sygn. PRM43/4, Ambasada RP w Sztokholmie, Informacje o deportacji ludności polskiej przez władze sowieckie, MSZ nr 73/II/41, 30 I 1941, s. 6; sygn. PRM46b, *Okupacja sowiecka – sprawozdanie za okres do 1 II 1941*, cz. 1, s. 148.

²⁰ IPMS, sygn. PRM46b, *Listy spod okupacji sowieckiej – Małopolska Wschodnia*, kwiecień 1940, s. 56, 96-97; *Okupacja sowiecka – sprawozdanie za okres do 1 II 1941*, cz. 1, s. 148; „Roman”, *Wilno i Wileńszczyzna*, cz. 1, 1939-1940, sierpień 1940, s. 194-196; sygn. PRM54, *Wiadomości z Kraju*, MID, L.dz.4885/41/Wiad., Londyn 25 VIII 1941, s. 58.

²¹ IPMS, sygn. PRM46b, Komendant Bazy „Anna”, *Życie na Wileńszczyźnie*, 28 VIII-16 IX 1940, s. 41-42.

²² IPMS, sygn. PRM46b, „Roman”, *Wilno i Wileńszczyzna*, cz. 1, 1939-1940, sierpień 1940, s. 196, 210-211.

²³ IPMS, sygn. 44/5, *List adwokata Ludwika Seidenmana, członka Organizacji Syjonistycznej z Warszawy, do premiera Sikorskiego*, Kujbyszew 10 XII 1941, s. 7.

²⁴ IPMS, sygn. PRM43/5, *Deklaracja polityczna przywódców Bundu Altera i Ehrlicha wobec ambasadora Kota*, Moskwa 24 IX 1941, s. 1-6.

polsko-żydowskich referatów w polskich instytucjach cywilnych i wojskowych w celu zwalczania antysemityzmu i szerzenia wzajemnej współpracy²⁵.

Mimo wysiłków Ambasady RP radzieckie władze nie spieszyły się ze zwalnianiem polskich Żydów zaangażowanych politycznie w II Rzeczypospolitej bundowców, syjonistów, rewizjonistów i ortodoksów (np. adwokata Emila Sommersteina z Organizacji Syjonistycznej)²⁶. W czasie wizyty W. Sikorskiego w Moskwie radzieckie służby aresztowały ponownie 4 grudnia 1941 r. W. Altera i H. Ehrlicha pod zarzutem współpracy z Niemcami. Wywołało to szeroki oddźwięk w międzynarodowych kołach żydowskich i socjalistycznych, głównie w Stanach Zjednoczonych. S. Kot uznał ten zarzut za absurdalny w czasie interwencji w ich sprawie 6 grudnia u zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych Andrieja Wyszynskiego. H. Ehrlich miał wyjechać z ZSRR do Londynu i wejść do Rady Narodowej. W. Alter posiadał status delegata Ambasady RP w Kujbyszewie²⁷. Mimo ostrzeżeń S. Kota, po wypuszczeniu ich z więzienia we wrześniu 1941 r. zaangażowali się w rozmowy z Ludowym Komisariatem Spraw Wewnętrznych o organizacji Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, który w krajach okupowanych i koalicji antyhitlerowskiej miał wzywać Żydów do czynnej walki z Niemcami, wyzwolenia narodowego i społecznego ich ojczyzn, propagować w Stanach Zjednoczonych militarną i materiałową pomoc dla ZSRR, organizować pomoc dla Żydów w okupowanych krajach i żydowskim uchodźcom w ZSRR. Do jego prezydium wchodzili H. Ehrlich, W. Alter i radziecki artysta Salomon Michoels. Myśleli, że dzięki temu ZSRR zmieni swoje podejście do partii socjalistycznych²⁸. Radzieckie władze zrezygnowały z pośrednictwa zbyt propolskich

²⁵ IPMS, sygn. PRM44/5, *List adwokata Ludwika Seidenmana, członka Organizacji Syjonistycznej z Warszawy, do premiera Sikorskiego*, Kujbyszew 10 XII 1941, s. 8.

²⁶ IPMS, sygn. PRM73/4/t.1, S. Kot, *Radziecka polityka wewnętrzna i zagraniczna*, nr 190, Kujbyszew 11 III 1942, s. 67-68; sygn. PRM73/4/t.2, *Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich*, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 272-273; sygn. PRM102/2, *Depesza Ambasady RP w Kujbyszewie*, Moskwa nr 14, Londyn 15 III 1943, s. 98; *Depesza Ambasady RP w Kujbyszewie*, nr 137, Londyn 24 III 1943, s. 119, (Sommerstein został zmuszony do przyjęcia radzieckiego obywatelstwa. Ambasador Tadeusz Romer chciał minować go urzędnikiem Ambasady RP, aby mógł zachować polskie obywatelstwo. Po wyjściu z więzienia był pod jej opieką. Także rabina Zalmana Soroczkinia władze radzieckie zmusiły do przyjęcia radzieckiego obywatelstwa).

²⁷ IPMS, sygn. PRM41/2, *Nota ambasadora Kota do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych w sprawie aresztowania W. Altera i H. Ehrlicha*, nr D.938/41, Kujbyszew 8 XII 1941, s. 86-88; sygn. PRM73/4/t.2, *Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich*, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 271; R. Buczek, *op. cit.*, s. 90-91.

²⁸ IPMS, sygn. PRM43/5, *Żydowski Komitet Antyhitlerowski*, Moskwa 10 X 1941, s. 7-8.

Żydów, aby dotrzeć do amerykańskich środowisk opiniotwórczych w celu uzyskania bezwarunkowej pomocy w walce z Niemcami²⁹. Współpraca bundowców z NKWD wywołała rezerwę Ambasady RP i W. Andersa wobec ich zatrudniania, w przeciwieństwie do syjonistów i rewizjonistów³⁰. Polska dyplomacja robiła wszystko, aby uwolnić H. Ehrlicha i W. Altera, niezależnie od żądań bundowców³¹. W marcu 1943 r. członkowie Bundu w Stanach Zjednoczonych zamieścili płatne ogłoszenie w „The New York Times'ie”, że obaj zostali rozstrzelani w ZSRR pod absurdalnym zarzutem szpiegostwa³².

Ograniczona ilość polskiego wojska przez ZSRR wpływała na niechętny stosunek polskich oficerów do ochotników spośród mniejszości narodowych, którzy zajmowali miejsce Polakom. Wśród oficerów krążyła również opinia, że Żydzi nie byli w stanie wytrzymać trudnych warunków zakwaterowania i uciążliwej służby. Wypominali im witanie Armii Czerwonej na Ziemiach

²⁹ IPMS, sygn. PRM88/2, *Depesza konsula Rosmarina*, nr 3, Tel Awiw 4 II 1942, s. 1, (Donosił do MSZ, że otrzymał informacje z Waszyngtonu, że radziecki ambasador Maksim Litwinow szukał dojść do wpływowych środowisk amerykańskich Żydów za pośrednictwem swojej żony w celu uzyskania militarnej i materiałowej pomocy dla ZSRR, a także uzyskania poparcia dla jego terytorialnych i geopolitycznych aspiracji w Europie Środkowej w imię trwałego pokoju w Europie); *Wieść Żydów w Moskwie*, MID 5476/42/46/EW/WW, Londyn 27 V 1942, s. 7-8, (Przewodniczący Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego Michoels chwalił radziecką ojczyznę za możliwość swobodnego rozwoju narodowo-kulturalnego Żydów. Wychwalał żydowskich żołnierzy w Armii Czerwonej. Wzywał Żydów w okupowanej Europie do walki z Niemcami. Mówił o masowych zbrodniach na nich Niemców. Domagał się od międzynarodowych organizacji żydowskich pomocy ZSRR w walce z Niemcami).

³⁰ IPMS, sygn. PRM73/2, *Sprawozdanie polityczne ambasadora Kota dla premiera Sikorskiego*. Żydzi, Kujbyszew 13 II 1942, s. 10-11.

³¹ IPMS, sygn. PRM43/5, *Pismo działaczy Bundu do premiera Sikorskiego*, Kujbyszew 9 XII 1941, 10-12; sygn. PRM73/1, *List Sikorskiego do S. Zygielbojma*, L.dz.941/XXVI/42, Londyn 8 V 1942, s. 103; *List S. Zygielbojma do premiera Sikorskiego*, Londyn 30 IV 1942, s. 104, (Chciał zgody, aby Anders zaangażował się w ich uwolnienie); sygn. PRM73/4/t.1, *Depesza ambasadora Kota do Konsulatu RP w Montrealu*, nr 83, Kujbyszew 26 I 1942, s. 36, (Prosił poinformować żonę Ehrlicha o trzykrotnych interwencjach Ambasady RP u radzieckich władz w sprawie jej męża i Altera, pomocy materialnej dla nich i odwiedzinach w kujbyszewskim więzieniu. Sądził, że stałe zainteresowanie Ambasady RP ich losem doprowadzi do ich uwolnienia); sygn. PRM73/4/t.1, *Interwencja ambasadora Kota u zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych Wyszyńskiego w sprawie polskich obywateli*, nr 452, Kujbyszew 2 VI 1942, s. 176.

³² IPMS, sygn. PRM98/2, *Depesza nr 116 z Waszyngtonu do MSZ*, Londyn 5 III 1943, s. 23; *Depesza nr 131 z Waszyngtonu do MSZ*, Londyn 13 III 1943, s. 27, (Ambasador ZSRR w Waszyngtonie Maksim Litwinow w liście do Greena napisał, że zostali rozstrzelani z wyroku sądu wojskowego za wrogą działalność wobec ZSRR we współpracy z niemieckim i polskim wywiadem. Rzekomo nawoływali do separatystycznego pokoju ZSRR z Niemcami); M. M. Drozdowski, *Pamięci Altera, Zygielbojma i Edelmana*, <http://przeгляд-socjalistyczny.pl/opinie/ideologie/827-bund>, (10 IX 2015).

Wschodnich, radości z upadku Polski i kolaborację z radzieckimi okupantami przeciwko Polakom. W obawie przed ich współpracą z NKWD opowiadali się za oddzielnymi jednostkami żydowskimi w Wojsku Polskim³³. Syjoniści i rewizjoniści popierali takie rozwiązanie³⁴. Sprzeciwiali się temu bundowcy³⁵. S. Kot domagał się od W. Andersa, aby bez żadnych ograniczeń, poza zdrowotnymi, Żydzi wstępowali do wojska. Nalegał na ich dobre traktowanie i zwalczanie antysemityzmu³⁶, co było konieczne również na stosunki polsko-amerykańskie³⁷. W. Anders zakazał dyskryminacji Żydów w wojsku i w czasie ich poboru³⁸. ZSRR usiłował poróżnić w sprawie polskich Żydów

³³ IPMS, sygn. PRM42/5, Sprawozdanie Ambasady RP w ZSRR do MSZ, Kujbyszew 8 XI 1941, s. 101-102; sygn. PRM73/2, Sprawozdanie polityczne ambasadora Kota dla premiera Sikorskiego. Żydzi, Kujbyszew 13 II 1942, s. 11; PRM sygn. 88/2, Rezolucja z 3 maja Polskiego Klubu Demokratycznego w sprawie dyskryminacji polskich komisji wojskowych w ZSRR wobec Żydów, Ukraińców i Białorusinów, Londyn 6 V 1942, s. 3, (PKD uważał, że dyskryminacja w przyjmowaniu mniejszości narodowych do polskiego wojska wpisywała się w antypolską politykę narodowościową ZSRR, która zmierzała do zalegalizowania aneksji polskich Ziemi Wschodnich); sygn. PRM102/3, Stosunki Ambasady RP w ZSRR z Wojskiem, L.dz.775/XXII/43, Londyn 20 III 1943, s. 4-8, (Polski nacjonalizm w WP dotyczył Żydów, Białorusinów i Ukraińców, których chciano pozbyć się z wojska. W zwalnianiu z WP przedstawicieli mniejszości narodowych zainteresowane było NKWD).

³⁴ IPMS, sygn. PRM42/5, *Sprawozdanie Ambasady RP w ZSRR do MSZ*, Kujbyszew 8 XI 1941, s. 101-102; zob. S. Katz, *Lone Wolf: a Biography of Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky*, Barricade Books, New York 1996.

³⁵ IPMS, sygn. PRM43/5, *Pismo działaczy Bundu do premiera Sikorskiego*, Kujbyszew 9 XII 1941, 10-12.

³⁶ IPMS, sygn. PRM72/3, Depesza Kota o nielojalności gen. Andersa wobec niego w rozmowach ze Stalinem w sprawie Wojska Polskiego, L.dz.K.1500/42, 10 IV 1942, s. 18; Depesze gen. Andersa i Kota, MSZ, Londyn 3 XI 1942, s. 44-46, (Prasa i organizacje żydowskie zarzucały antysemityzm w Wojsku Polskim przy poborze, w trakcie komisji lekarskich uznających Żydów za niezdolnych do służby wojskowej w większym procencie niż Polaków, pomijanie polskich Żydów przy ewakuacji z ZSRR, zwolnień ze służby z powodu złego stanu zdrowia na Bliskim Wschodzie. Kot informował Sikorskiego o dezercji blisko 200 Żydów z wojska w Iranie i Palestynie); sygn. PRM73/4/t.2, *Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich*, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 269.

³⁷ IPMS, sygn. PRM42/3, List ambasadora Kota do Sikorskiego, 5 IX 1941, s. 15.

³⁸ IPMS, sygn. PRM73/1, List Sikorskiego do ambasadora Kota, L.dz.1028/XXVI/42, Londyn 11 V 1942, s. 105, (Anders obiecał Sikorskiemu, że nie dopuści do szerzenia się antysemityzmu w jego armii); sygn. PRM88/2, Depesza premiera Sikorskiego do konsula generalnego w Jerozolimie Ryszarda Korsaka w sprawie rzekomej dyskryminacji Żydów przez polskie władze wojskowe w ZSRR, L.dz.1375/VII/42, Londyn 11 VI 1942, s. 11; sygn. PRM88/2, *Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich*, 1942, s. 18-19.

S. Kota i W. Andersa, który chciał ich poświęcić dla rozwoju polskiej armii w ZSRR³⁹.

Radzieckie władze prowokowały incydenty antysemickie między polskimi instytucjami a polskimi Żydami. Liczyły na ich dyskryminację i masowe zwolnienia z polskiego wojska lub ich dezercję. Brak skutecznej im pomocy przez polskie placówki dyplomatyczne i wojskowe oraz pojawiające się incydenty wobec Żydów w wojsku wykorzystywały w antypolskiej propagandzie w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych⁴⁰. Od października 1941 r. ZSRR uznawał za polskich obywateli tylko Polaków, a osoby spośród mniejszości narodowych za obywateli radzieckich, nawet niepochozących z Ziemi Wschodnich (np. W. Alter i H. Ehrlich). Zakazał ich poboru do polskiego wojska, wcielając ich do Armii Czerwonej⁴¹. Naruszało to radzieckie

³⁹ IPMS, sygn. PRM71, Protokół z konferencji Naczelnego Wodza z marszałkiem sir Johnem Dill'em, Waszyngton 28 III 1942, s. 53; sygn. PRM73/3, Depesza Andersa do Sikorskiego w sprawie ewakuacji polskich Żydów, nr 7544, Jangi Jul 13 VIII 1942, s. 8, (Przyjął zasadę, że każdy Żyd, który przyniesie od radzieckich władz pisemną zgodę, zostanie ewakuowany z polskim wojskiem); sygn. PRM72/3, Depesza Kota o nielojalności gen. Andersa wobec niego w rozmowach ze Stalinem w sprawie Wojska Polskiego, L.dz.K.1500/42, Kujbyszew 10 IV 1942, s. 17-18; sygn. PRM73/4/t.1, Depesza ambasadora Kota do Premiera w sprawie ewakuacji obywateli polskich z ZSRR, nr 277, Kujbyszew 9 IV 1942, s. 88; sygn. PRM88/2, Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlewi, Teheran 8 IX 1942, s. 46-49, (Ocecił, że z drugą ewakuacją Wojska Polskiego z ZSRR wydostało się około 2000 Żydów, 5-6% ogółu ewakuowanych w jej trakcie polskich obywateli. Winił za to Andersa, który stosował się ściśle do radzieckich instrukcji wobec polskich Żydów z Ziemi Wschodnich, których ZSRR uznał za radzieckich obywateli); sygn. PRM102/3, Stosunki Ambasady RP w ZSRR w Wojskiem, L.dz.775/XXII/43, Londyn 20 III 1943, s. 8-11.

⁴⁰ IPMS, sygn. PRM69, Raport Ciechanowskiego w sprawie antypolskiej radzieckiej propagandy w Stanach Zjednoczonych w sprawie granicy ryskiej i antysemityzmu w polskich instytucjach cywilnych i wojskowych, 49/Sow/SZ-tjn-57, Ambasada RP w Waszyngtonie, 6 X 1942, s. 513-514; sygn. PRM73/1, Ambasador Kot do Premiera, nr 346, Kujbyszew 30 IV 1942, s. 109-110; sygn. PRM73/4/t.1, K. Pruszyński, Dziennikarze zagraniczni wobec spraw polsko-żydowskich, 5 I 1942, s. 13-15; sygn. PRM88/2, Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlewi, Teheran 8 IX 1942, s. 41-46.

⁴¹ IPMS, sygn. PRM72/1, Odpowiedź Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych na polską notę z 9 grudnia 1941 r. w sprawie obywatelstwa polskiego na ziemiach okupowanych przez ZSRR w latach 1939-1941 Ukraińców, Białorusinów i Żydów, LKSZ, nr 2, Kujbyszew 5 I 1942, s. 2-3; sygn. PRM72/4, Zagadnienie obywatelstwa polskiego osób narodowości niepolskiej, 28 VIII 1942, s. 14-17; sygn. PRM73/1, Ambasador Kot do Premiera, L.dz.K.103/42, nr 7, Kujbyszew 8 I 1942, s. 23; Stosunek Sowietów do polskich mniejszości narodowych, 1942, s. 50-51; Memorandum o stosunkach polsko-sowieckich w okresie 30 VII – 1 IX 1942, MSZ, wrzesień 1942, s. 220-221, (O tym kto pochodził z mniejszości narodowych byłych obywateli polskich decydowały radzieckie władze na podstawie brzmienia imion, nazwisk, religii, miejsca urodzenia, informacji o rodzicach, wyglądu danej osoby, badań lekarskich (Żydzi). Deklaracja zainteresowanego miała drugorzędne znaczenie. Nie był przy tej procedurze obecny polski przedstawiciel

i międzynarodowe prawo oraz lipcową umowę z 1941 r., w której amnestia dla obywateli polskich była bezwarunkowa i powszechna bez dyskryminacji narodowościowej i rasowej⁴². Protesty Ambasady RP były odrzucane przez radzieckie władze⁴³. Odrzuciły polską prośbę o zwalnianie z pracy polskich Żydów w czasie żydowskich świąt⁴⁴. W akcji ratowania polskich obywateli w ZSRR Ambasada RP zatrudniła wielu polskich Żydów jako jej mężów zaufania i delegatów w terenie do rozdziału im pomocy. Otaczała opieką prawną i materialną wszystkich polskich obywateli. Prowadziła interwencje w celu ich uwalniania i wyjazdu z ZSRR⁴⁵. Polacy w ZSRR pisali skargi do

dypłomatyczny. Jako obywatele radzieccy byli powoływani do Armii Czerwonej i nie mogli korzystać z opieki Ambasady RP. Znacząco wpłynęło to na rozwój Armii Polskiej w ZSRR. MSZ szacował ilość osób spośród polskich mniejszości narodowych uznanych za obywateli radzieckich na ponad pół miliona. ZSRR zabezpieczał się na wypadek sporu z Polską o granicę ryską); sygn. PRM73/4/t.1, S. Kot, Sprawy narodowościowe, Kujbyszew 5 I 1942, s. 16-18; S. Kot, Zagadnienie obywateli polskich niepolskiej narodowości w ZSRR, D.511/42, Kujbyszew 16 II 1942, s. 51-54 (Polskim Żydom władze radzieckie nadawały narodowość żydowską, ale rosyjscy Żydzi nie mogli podawać takiej narodowości. Radzieckie obywatelstwo było dramatem dla polskich Żydów, bo nie mogli wrócić do Polski, wyjechać do rodzin z ZSRR, musieli służyć w Armii Czerwonej); Depesza ambasadora Kota do MSZ, nr 537, Kujbyszew 30 VI 1942, s. 192; sygn. PRM73/4/t.2, Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 268-271, 276; sygn. PRM74/4, L. Seidenman, Notatka w sprawie Żydów w ZSRR, Kujbyszew 27 I 1942, s. 3-4.

⁴² IPMS, sygn. PRM72/1, Memorandum w sprawach związanych z wykonaniem protokołu dodatkowego do układu polsko-sowieckiego z 30 lipca 1941 r., Ambasada RP do LKSZ, D-1545/42, Kujbyszew 15 V 1942, s. 78; sygn. PRM72/4, Dekret Rady Najwyższej ZSRR o udzieleniu amnestii obywatelom polskim, pozbawionym wolności na terytorium ZSRR z 12 sierpnia 1941 r., s. 26; sygn. PRM73/4/t.1, Depesza ambasadora Kota do MSZ, nr 532, Kujbyszew 30 VI 1942, s. 190-191; R. Buczek, op. cit., s. 84-90.

⁴³ IPMS, sygn. PRM73/1, Stosunek Sowietów do polskich mniejszości narodowych, s. 52-56.

⁴⁴ IPMS, sygn. PRM72/1, Depesza ambasadora Kota do MSZ, nr 93, Kujbyszew 14 IX 1942, s. 120; sygn. PRM73/4/t.2, Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 275; zob. R. Buczek, op. cit., s. 93-94.

⁴⁵ IPMS, sygn. PRM73/4/t.2, Depesza Ambasady RP do MSZ, nr 218, Kujbyszew 24 XI 1942, s. 378-379; sygn. PRM88/2, Depesza Ambasady RP w Kujbyszewie do MSZ, nr 495, Londyn 17 VI 1942, s. 13, (Kot kategorycznie zaprzeczał żydowskim pomówieniom o dyskryminacji polskich Żydów przez Ambasadę RP w ZSRR); Depesza Sikorskiego do konsulów Korsaka i Rosmarina oraz Konsulatu Generalnego RP w Jerozolimie, L.dz.1498/VII/42, Londyn 18 VI 1942, s. 16, (Sikorski nakazał przekazać organizacjom żydowskim w Palestynie, że polskie instytucje w ZSRR nie dyskryminowały polskich Żydów na żadnym polu ich działalności w stosunku do innych obywateli polskich); zob. R. Buczek, op. cit., s. 84-85, 92-93.

Ambasady RP, że jej urzędnicy lepiej zajmowali się sprawami polskich Żydów niż ich⁴⁶.

Międzynarodowe organizacje żydowskie oskarżały polskie władze o dyskryminację polskich Żydów w wojsku i brak dla nich pomocy polskich placówek dyplomatycznych w sprawach wojskowych, bytowych i ewakuacji z ZSRR⁴⁷. Reprezentacja Żydostwa Polskiego w Palestynie żądała od rządu, aby przyjmował do wojska jak najwięcej Żydów w ZSRR i wywiózł ich na Bliski Wschód⁴⁸. W trakcie ewakuacji polskich wojsk radzieckie władze zakazały ich wyjazdu. Polscy Żydzi chcieli wyjechać do Palestyny, aby ratować swoje życie. Za brak takiej możliwości obwiniali polskie władze cywilne

⁴⁶ IPMS, sygn. PRM73/4/t.1, Depesza ambasadora Kota do MSZ, nr 537, Kujbyszew 30 VI 1942, s. 192; sygn. PRM102/3, Stosunki Ambasady RP w ZSRR z Wojskiem, L.dz.775/XXII/43, Londyn 20 III 1943, s. 3, (Kwatermistrz płk. Pstrokoński opowiadał, że Ambasadą rządzą bundowcy Ehrlich i Alter).

⁴⁷ IPMS, sygn. PRM69, List konsula generalnego Sylwina Strakacza do przewodniczącego Stowarzyszenia Żydów Uchodźców i Imigrantów z Polski Arjii Tartakowera w sprawie dyskryminacji polskich Żydów w ZSRR, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, 11 VII 1942, s. 353-355; Depesza Żydowskiej Agencji Telegraficznej Ita z Kujbyszewa o dyskryminacji polskich Żydów w wojsku polskim i braku ich ewakuacji i ich rodzin na Bliski Wschód z ZSRR, nr 522, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, 27 IX 1942, s. 480; Ambasador Jan Ciechanowski do MSZ w sprawie depeszy Żydowskiej Agencji Telegraficznej Ita z Kujbyszewa, nr 384, Ambasada RP w Waszyngtonie, 29 IX 1942, s. 482; sygn. PRM73/1, Depesza premiera Sikorskiego do konsula Rosmarina w Tel Awiwie, L.dz.1004/VII/42, Londyn 12 V 1942, s. 108; sygn. PRM74/2, Polscy Żydzi w Rosji, „Jewish Chronicle” 16 X 1942, s. 7, (Podawała, że w czasie obu ewakuacji polskiego wojska z ZSRR wydostało się około 2 tys. Żydów. Oceniała, że polskich Żydów w ZSRR znajdowało się 700 tys. Miało to świadczyć, że Polska, mimo oporu radzieckich władz, mało zrobiła, aby wydostać ich z ZSRR); sygn. PRM74/4, S. Kot, Zarzuty w sprawie traktowania Żydów, uchodźców polskich w Rosji przez czynniki urzędowe polskie, 10 XI 1942, s. 59-76; sygn. PRM83, List ministra Strońskiego do Sikorskiego w sprawie oskarżeń Polski o brak opieki nad polskimi Żydami w czasie ewakuacji polskiego wojska z ZSRR z radzieckiej inspiracji, 14500/42/46GP, MID, Londyn 20 XI 1942, s. 118-122; sygn. PRM88/2, Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlawi, Teheran 8 IX 1942, s. 48, (Oceniał, że w Wojsku Polskim w ZSRR było tylko 3 tys. Żydów).

⁴⁸ IPMS, sygn. PRM88/2, *Depesza nr 36 z Tel Awiwu konsula Rosmarina. Telegram Reprezentacji Żydostwa Polskiego do Rządu RP*, Londyn 12 V 1942, s. 4, (RŻP chciała, aby z polskim wojskiem z ZSRR zostało ewakuowanych jak najwięcej młodych Żydów przeszkolonych wojskowo); *Oskarżenia Agencji Żydowskiej Gruenbauma o antysemityzm w Wojsku Polskim w ZSRR*, Konsulat Generalny RP w Jerozolimie do MSZ, nr 209, Londyn 9 VI 1942, s. 12; Depesza nr 46 z Tel Awiwu konsula Rosmarina. *Telegram Reprezentacji Żydostwa Polskiego do Rządu RP*, Londyn 17 VI 1942, s. 13, (Oskarżała polskie władze o dyskryminację polskich Żydów w ZSRR przy poborze do wojska, pomocy materialnej i ewakuacji z ZSRR. RŻP żądała kontroli polskich instytucji w ZSRR).

i wojskowe w ZSRR⁴⁹. W. Sikorski polecił W. Andersowi wywieść przynajmniej wskazanych imiennie żydowskich działaczy politycznych⁵⁰. Błędy w czasie ewakuacji spowodowały pozostanie części polskich rodzin wojskowych w ZSRR⁵¹. Premiera irytowało przedstawianie incydentów polsko-żydowskich w wojsku na emigracji i w ZSRR jako polskiego antysemityzmu. Strona żydowska nie dostrzegала, że problemy z polskimi Żydami w ZSRR nie były winą polskich władz. Oczekiwał od niej publicznego potępienia zdrady polskich Żydów pod radziecką okupacją⁵². Między Polakami i Żydami z Ziemi Wschodnich panowała wzajemna niechęć, wynikająca z doświadczeń II Rzeczypospolitej i okupacji radzieckiej. Przeniosła się ona na teren Iranu

⁴⁹ IPMS, sygn. PRM88/2, Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlewi, Teheran 8 IX 1942, s. 38-39, 42-43; sygn. PRM102/1, A. Jenicz, Sprawozdanie ewakuacyjne delegata Ambasady RP przy dowództwie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR w Jangi-Jul, s. 16-21, (Jenicz: Wywiezienie Żydów z terenu ZSRR niepopularne wśród społeczeństwa i wojska zostało ograniczone do minimum stanowiskiem władz sowieckich natury politycznej. ZSRR, oskarżając stronę polską za brak ewakuacji Żydów, chciał sprowokować konflikt polsko-żydowski, aby oskarżać w propagandzie Polskę o rasizm); sygn. PRM102/3, Płk. J. Iliński, Meldunek do Naczelnego Wodza w sprawie raportu Żydów z Iranu o ewakuacji Wojska Polskiego, wysłanego do Nowego Jorku, Montreal 11 I 1943, s. 13.

⁵⁰ IPMS, sygn. PRM73/1, *Sikorski do Andersa*, L.dz.2097/XXVI/42, Londyn 10 VIII 1942, s. 152; *List S. Zygielbojma do premiera Sikorskiego*, Londyn 4 XI 1942, s. 272-273, (Domagał się śledztwa w sprawie incydentów antysemitycznych polskich oficerów w czasie ewakuacji, którzy współpracowali z NKWD przy uniemożliwieniu opuszczenia ZSRR przez polskich Żydów. Powoływał się na list od członków „Bundu”, którzy chcieli natychmiastowej ich ewakuacji z ZSRR [w:] sygn. PRM73/1, J. Gliksman, A. Fajnzylber, Sz. Himelfarb, *Do centralnego Komitetu „Bundu”*. *Do S. Zygielbojma, członka Rady Narodowej*, Teheran 6 X 1942, s. 274-280); sygn. PRM73/4, *Depesza nr 537 ambasadora Kota do konsula Rosmarina*, Kujbyszew 26 VI 1942, s. 187, (W czasie I ewakuacji zostało wywiezionych z wojskiem 800 polskich Żydów. Potem były tylko indywidualne wyjazdy. Dla przygotowanych 150 osób władze radzieckie nie chciały udzielić wiz wyjazdowych); sygn. PRM73/4/t.2, *Depesza nr 1008 biskupa Gawliny do Naczelnego Wodza*, Janga Jul 28 VII 1942, s. 240, (Żydzi składali mu petycje w sprawie ewakuacji z polskim wojskiem z ZSRR); sygn. PRM73/4/t.2, *Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich*, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 272, 276-277, 281; sygn. PRM74/4, *Notatka w sprawie ewakuacji Żydów z Rosji*, 22 XII 1942, s. 107-109.

⁵¹ IPMS, sygn. PRM102/1, *Pismo ministra Edwarda Raczyńskiego do ministra obrony narodowej gen. Mariana Kukiela*, nr 738/Sow/43, Londyn 16 II 1943, s. 6-7; *Depesza posła RP Karola Badera do ministra Raczyńskiego*, nr 307/P/260, Poselstwo RP w Teheranie, 29 XII 1943, s. 8-9; A. Jenicz, *Sprawozdanie ewakuacyjne delegata Ambasady RP przy dowództwie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR w Jangi-Jul*, s. 10-16.

⁵² IPMS, sygn. PRM88/2, *Depesza premiera Sikorskiego do konsula generalnego w Jerozolimie R. Korsaka w sprawie rzekomej dyskryminacji Żydów przez polskie władze wojskowe w ZSRR*, L.dz.1375/VII/42, Londyn 11 VI 1942, s. 11.

i Palestyny⁵³. Żydowska opinia publiczna oceniała negatywnie pobyt polskiego wojska w Palestynie z powodu antysemitycznych poglądów żołnierzy i oficerów⁵⁴. Powstanie komunistycznej I Dywizji im. Tadeusza Kościuszki w ZSRR w 1943 r. oceniła jako błąd W. Andersa, który nie chciał przyjmować Żydów do wojska⁵⁵. Z uznaniem odniosła się do postawy polskiego dowództwa, że nie ścigała żydowskich dezertersów z Wojska Polskiego, którzy znaleźli schronienie w kibucach, mimo żądań brytyjskich władz w Palestynie⁵⁶.

Polski rząd stale informował amerykańskie władze o narzucaniu polskim Żydom radzieckiego obywatelstwa, utrudnianiu im wstępowania do polskiego wojska i odmowie ich ewakuacji przez ZSRR. Domagał się amerykańskiej interwencji wobec niego⁵⁷. Nalegał na międzynarodowe organizacje żydowskie, aby naciskały na Moskwę w sprawie polskich Żydów⁵⁸. Radziecka

⁵³ IPMS, sygn. PRM88/2, *Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlewi*, Teheran 8 IX 1942, s. 40; sygn. PRM114, *Notatka z konferencji w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych o mniejszościach narodowych w Wojsku Polskim i propagandzie radzieckiej na Bliskim Wschodzie*, Londyn 6 VIII 1943, s. 7-10; *Pismo płk. Lunkiewicza do premiera Stanisława Mikołajczyka o antypolskiej kampanii prasy żydowskiej w Palestynie*, Ministerstwo Obrony Narodowej, L.dz.1207/WPol/43, Londyn 16 IX 1943, s. 12.

⁵⁴ IPMS, sygn. PRM114, Krell, Wielu Polaków nauczyło się mało i nie zapomniało niczego, „The Forward”, 1 VIII 1943, Polska Agencja Telegraficzna, Nowy Jork 6 VIII 1943, s. 3; Charakterystyka mniejszości narodowych i działalności komunistycznej w Armii Polskiej na Wschodzie, MON, Wydział Wywiadu Obronnego, L.dz.4753/PW/43, Londyn 2 IX 1943, s. 22-25, (Większość polskich Żydów chciała zdezerterować z wojska w Palestynie również z powodu antysemityzmu w Wojsku Polskim).

⁵⁵ IPMS, sygn. PRM114, Artykuł Ungera o dywizji kościuszkowskiej w ZSRR z 2 VIII 1943 r. w „The Primp Today”, PAT, Nowy Jork 6 VIII 1943, s. 3.

⁵⁶ IPMS, sygn. PRM114, Depesza nr 8911 z 23 XI 1943 r. Naczelnego Wodza gen. Kazimierza Sosnkowskiego do premiera Mikołajczyka, Londyn 4 XII 1943, s. 59; Depesza nr 244 z 2 X 1943 r. dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie gen. Andersa do MON, Londyn 4 XII 1943, s. 60, (Anders domagał się odebrania polskiego obywatelstwa polskim Żydom dezertersom i odmawiającym służby wojskowej w Wojsku Polskim).

⁵⁷ IPMS, sygn. PRM71, Raport ambasadora Ciechanowskiego z rozmowy z podsekretarzem stanu Sumner'em Welles'em w sprawie stosunków polsko-sowieckich, 3/SZ-taj-24, Ambasada RP w Waszyngtonie, 17 VII 1942, s. 96; Rozmowa gen. Sikorskiego z Averellem Harrimannem, 21 IX 1942, s. 124-125; sygn. PRM72/4, Sprawa Armii Polskiej w ZSRR, 1942, s. 6; Rozmowa ambasadora Kota z Willkie'm w Teheranie, 15 IX 1942, s. 35-39.

⁵⁸ IPMS, sygn. PRM88/2, Depesza Sikorskiego do konsula Rosmarina w Tel Awiwie, L.dz.1004/VII/42, Londyn 12 V 1942, s. 2; Depesza premiera Sikorskiego do konsula generalnego w Jerozolimie R. Korsaka w sprawie rzekomej dyskryminacji Żydów przez polskie władze wojskowe w ZSRR, L.dz.1375/VII/42, Londyn 11 VI 1942, s. 11.

polityka wobec nich budziła żydowski sprzeciw, zwłaszcza w Palestynie⁵⁹. W oświadczeniu z 14 sierpnia 1942 r. w Radzie Narodowej Ignacy Schwarzbart protestował wobec antyżydowskiej polityki radzieckich władz. Podkreślił wysiłki czynione przez polskie władze w celu zmiany radzieckiego stanowiska. W imieniu swoim i Rady Żydostwa Polskiego poparł politykę polskiego rządu w celu odbudowy Polski i porozumienia z ZSRR⁶⁰. Ale jego otwartość na współpracę z narodem żydowskim uznał za wyrachowanie, ponieważ partie w koalicji rządowej były zainteresowane emigracją Żydów z Polski. Niemcy, mordując polskich Żydów, i ZSRR, robiąc z nich obywateli radzieckich, pomagały Polsce uwolnić się od problemu żydowskiego. Zarzucał rządowi, że mógł wywieźć z ZSRR dużo więcej Żydów niż 3600 jako żołnierzy i około 2500 jako cywilów. Potrzebował ich jako karty przetargowej w sprawie granicy ryskiej wobec międzynarodowych organizacji żydowskich. Jego polityka wobec strony żydowskiej – kontakty prof. Olgierda Górki z rewizjonistami i wniosek Zofii Zaleskiej w Radzie Narodowej o państwie żydowskim⁶¹ – służyła pozbyciu się polskich Żydów z Polski, która była ich ojczyzną. I. Schwarzbart żądał dla nich równych praw z Polakami, a państwo żydowskie uważał za mrzonkę⁶². Polityka W. Sikorskiego wobec Żydów była częścią szerszej

⁵⁹ IPMS, sygn. PRM80, Rozmowa Dobkina z Agencji Żydowskiej z Kotem w Teheranie, nr 68, Tel Awiw 26 VIII 1942, s. 12; sygn. PRM104/3, Przegląd prasy amerykańskiej i europejskiej PAT w sprawie sporu polsko-sowieckiego, 18 X 1943, s. 16-17, (Organ lewicowej organizacji robotniczej Histadrut „Davar” w Palestynie krytykował ZSRR za dyskryminację Żydów).

⁶⁰ IPMS, sygn. PRM88/2, Oświadczenie dr. I. Schwarzbarta w Radzie Narodowej z 14 sierpnia 1942 r., s. 34-35.

⁶¹ IPMS, sygn. PRM.K.18, Sprawozdanie Komisji Budżetowej w sprawie budżetu na rok 1942 oraz kredytów dodatkowych. Wniosek Z. Zaleskiej na Radzie Narodowej o wysunięciu przez Polskę sprawy państwa żydowskiego na kongresie pokojowym, Londyn 6 VI 1942, s. 13; Rezolucja Rady Narodowej w sprawie rozwiązania kwestii państwa żydowskiego na kongresie pokojowym, Prezydium Rady Ministrów, L.dz.1561/42, Londyn 26 VI 1942, s. 37.

⁶² IPMS, PRM88/2, Notatka z pobytu I. Schwarzbarta wśród żołnierzy Żydów na Bliskim Wschodzie, Londyn 23 IX 1942, s. 56-57; S. Kiersnowski, Pro memoria, 58-60, (Jako członek Rady Narodowej w rozmowie z przedstawicielami AŻ i RŻP w Palestynie proponował za równouprawnienie mniejszości żydowskiej z Polakami poparcie międzynarodowych organizacji żydowskich dla granicy ryskiej. Oczekiwał misji przewodniczącego RŻP Kleinbauma do Stanów Zjednoczonych w celu pozyskania amerykańskich Żydów dla sprawy polskiej. Kiersnowski uważał, że poparcie dla niepodległości i integralności terytorialnej Polski poprawiłoby niechętny stosunek Polaków do Żydów, którzy w latach 1918-1920 na arenie międzynarodowej szkodzili interesom Polski, a w latach 1939-1941 pod okupacją radziecką okazali się wobec niej nielojalni).

strategii ratowania dla Polski Ziemi Wschodnich⁶³. Podobne działania prowadził wobec przedstawicieli mniejszości ukraińskiej i białoruskiej na emigracji.

Polski rząd zwalczał antysemityzm w emigracyjnych instytucjach i w wojsku. Polskim służbom dyplomatycznym W. Sikorski nakazał przeciwdziałanie incydentom polsko-żydowskim⁶⁴. Polscy Żydzi mieli obowiązek i prawo do służby w wojsku polskim bez jakiegokolwiek dyskryminacji. Nie chciał tworzyć w nim żydowskich jednostek z powodu Ukraińców i Białorusinów. Popierał prawo Żydów do sformowania armii żydowskiej, w której służyliby polscy Żydzi po zrzeczeniu się polskiego obywatelstwa⁶⁵. Polska była krytykowana przez brytyjskich posłów w Izbie Gmin za przedwojenny antysemityzm i za przymusowy pobór Żydów do wojska. Domagali się od polskiego rządu zwolnienia ich ze służby wojskowej z powodu antysemickich incydentów. Żądali zakazu wychodzenia polskich gazet w Wielkiej Brytanii z antysemicką propagandą⁶⁶. Polscy Żydzi odmawiali służby w Wojsku Polskim w Wielkiej

⁶³ IPMS, sygn. PRM99, Raport konsula Karola Ripy do ambasadora Ciechanowskiego w sprawie Akcji Żydowskiej, nr T.851-e-SZ-41, Konsulat Generalny RP w Chicago, 2 IV 1943, s. 64-66; List konsula Ripy do radcy Józefa Retingera w sprawie Akcji Żydowskiej, nr T.851-e-SZ-56c, Konsulat Generalny RP w Chicago, 14 IV 1943, s. 77; Mamorial American Federation for Polish Jews to his Excellency Franklin D. Roosevelt President of the United States of America, s. 78; Depesza Ripy do ambasadora Ciechanowskiego, nr T.851-e-SZ-56, Konsulat Generalny RP w Chicago, 14 IV 1943, s. 79, (Konsul Ripa usiłował wpływać na organizacje żydowskie w Chicago w celu ich poparcia dla polityki zagranicznej i wewnętrznej rządu. Na spotkaniu 1 kwietnia z władzami Amerykańskiej Federacji Żydów Polskich w Chicago nakłonił ją na wysłanie memoriału w sprawie wschodniej granicy Polski do prezydenta Roosevelta).

⁶⁴ IPMS, sygn. PRM88/2, Depesz konsula Rosmarina do MSZ w sprawie incydentu polskich i żydowskich uczniów w Tel Awiwie, nr 73, Tel Awiw 13.11.1942, s. 67; Depesza Sikorskiego do Rosmarina, L.dz.2968/VII/42, Londyn 17 XI 1942, s. 66, (Sikorski: Dziękuję za interwencję. Zapobieganie jakimkolwiek incydentem pomiędzy uczniami Żydami i Polakami odpowiada całkowicie interesom wspólnej sprawy); sygn. PRM103/1, Wystąpienie gen. Sikorskiego na spotkaniu z posłami Izby Gmin 14 kwietnia 1943 r., Londyn 16 IV 1943, s. 28-29.

⁶⁵ IPMS, sygn. PRM57, Notatka o rekrutacji wojskowej Żydów w Palestynie Żydowskiej Agencji Telegraficznej; Notatka w sprawie odrębnych oddziałów żydowskich w Wojsku Polskim, Dział Narodowościowy MID, Londyn 9 I 1941, s. 24-26; Sprawozdanie do użytku dra Retingera, MID, Londyn 11 V 1941, s. 58-62, (Organizacje żydowskie w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i Palestynie domagały się utworzenia u boku wojsk polskich (polscy i niepolscy Żydzi) lub brytyjskich oddziałów żydowskich do obrony Palestyny w razie zdobycia przez Niemców Egiptu. Brytyjski rząd godził się na mieszane oddziały żydowsko-arabskie, albo żydowskie, ograniczone do 8 tys.).

⁶⁶ IPMS, sygn. PRM20, S. Litauer, Sprawozdanie z debaty w Izbie Gmin o armiach sojusznicych, 23 VIII 1940, s. 85-90; sygn. PRM37b, Artykuł w „The Evening Standart”, „Wpływy żydowskie” z 20.08.1940, s. 279; sygn. PRM37c, Notatka z debaty nad ustawą o armiach sojusznicych, 21 VIII 1940, s. 146-151, (Posłowie Izby Gmin wytykali antysemityzm w wojsku polskim i czeskim); sygn. PRM.K.11, Ze sprawozdania stenograficznego z posiedzenia Izby

Brytanii, którzy wcześniej służyli we Francji. Oskarżali polskich oficerów o antysemityzm⁶⁷. Prasa zachodnich mocarstw donosiła o separacji w obozach internowania polskich żołnierzy Polaków i Żydów w nieokupowanej Francji z powodu antysemitycznych zamieszek⁶⁸.

Środowiska żydowskie w Wielkiej Brytanii, głównie z Polski, oczekiwały realizacji zapowiedzi równouprawnienia mniejszości narodowych przez mianowanie przez polski rząd Żydów do Rady Narodowej, rządu i instytucji na emigracji⁶⁹. W rozmowach z W. Sikorskim Amerykański Kongres Żydów domagał się zniesienia w powojennej Polsce wszystkich ograniczeń dla mniejszości żydowskiej i równych praw z Polakami oraz zwalczania antysemitycznej propagandy w wojsku i w opinii publicznej. Obiecywali poprzeć na arenie międzynarodowej sprawę polską i udzielać pomocy obywatelom polskim w ZSRR. Niezależnie od walki o niepodległość W. Sikorski uważał, że sprzymierzona z demokracjami Zachodu Polska musiała być państwem demokratycznym respektującym prawa mniejszości narodowych⁷⁰. Polskie działa-

Gmin 9 V 1941 r. w dziale pytań i odpowiedzi, pytania do ministra spraw wewnętrznych H. Morrisona o antysemityzm w „Jestem Polakiem”, MID, 2567/41/Pr.Pf., Londyn 15 V 1941, s. 202-203; „Das Reich” o antysemityzmie w „Jestem Polakiem”, MID, 2642/41/Wiad., Londyn 19 V 1941, s. 208.

⁶⁷ IPMS, sygn. PRM36, Przyczynek do zagadnienia żydowskiego w armii polskiej, Londyn 6 VIII 1940, s. 10-12; sygn. PRM57, Konsulat Generalny RP w Ottawie do premiera Sikorskiego, 17 VI 1941, s. 76, (Konsul Podoski donosił, że do Armii Polskiej w Kanadzie zgłaszali się polscy Żydzi służący w wojsku, którzy wydostali się z okupowanego kraju przez ZSRR i Japonię); sygn. PRM110, Depesza nr 91 z Jerozolimy od minister Kota do posła RP Ładosia w Bernie, Londyn 10 II 1943, s. 72, („Asznab” donosił, że wbrew instrukcjom Naczelnego Wodza wśród polskich żołnierzy internowanych w Szwajcarii dochodziło do publicznych wystąpień, że powojenna Polska zostanie uwolniona od Żydów).

⁶⁸ IPMS, sygn. PRM28, Stosunki w obozach polskich we Francji nieokupowanej, MID, Londyn 20 XI 1940, s. 84.

⁶⁹ IPMS, sygn. PRM36, List Joela Canga do Józefa Retingera w sprawie współpracy polsko-żydowskiej, Londyn 8 XII 1940, s. 170-171; sygn. PRM114, T. Ullmann, Organizacje polskich Żydów w Wielkiej Brytanii, MSW, L.dz.1148/43S/MJ, Londyn 25 V 1943, s. 17-20; sygn. PRM.K.11, Sprawozdanie Górki z konferencji prasowej w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji z prasą żydowską 6 marca 1941 r., Londyn 7 III 1941, s. 94-99; M. Dogilewski, Sprawozdanie z rozmowy kierownikiem biura Rady Międzypartyzystowskiej Żydów Polskich w Wielkiej Brytanii S. G. Trokenheimem, MID, L.dz.1763/41/Mn, Londyn 7 IV 1941, s. 142.

⁷⁰ IPMS, sygn. PRM.K.17, Sprawozdanie ambasadora Jana Ciechanowskiego z rozmowy z Raymondem Leslie Buell'em o żądaniach amerykańskich kół żydowskich wobec polskiego rządu, 325-a/SZ-t-1, 15 V 1941, s. 58-60; sygn. PRM57, S. S. Wise, List do premiera generała Władysława Sikorskiego, American Jewish Congress, Nowy Jork 17 IV 1941, s. 27-32; (Amerykańska prasa żydowska zarzucała Polsce antysemityzm polityczny, gospodarczy, kulturalny i religijny. W czasie wojny wytykała rządowi RP udział w nim antysemitycznego Stronnictwa

nia wobec międzynarodowych organizacji żydowskich paraliżował ZSRR, inicjując antypolskie działania w środowiskach żydowskich w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii⁷¹.

Polska Sekcja „B'nai B'rith Lodge” broniła polskich władz przed oskarżeniami brytyjskiej opinii publicznej o antysemityzm⁷². Wspierał je „Bund” w swoim memoriale z 1940 r. Polskę uznał za swoją ojczyznę, a przymusową emigrację Żydów z Polski nazywał antysemityzmem. Deklarował lojalność państwową mniejszości żydowskiej, walkę z obu okupantami o niepodległą i demokratyczną Polskę z prawami dla mniejszości narodowych⁷³. Podobną deklarację o współpracy z polskim rządem złożyła RŻP w Palestynie. Krytykowała uczestnictwo w nim Stronnictwa Narodowego, odpowiedzialnego za anty-

Narodowego i antysemickie nastroje polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii. Odbierała z rezerwą deklaracje Sikorskiego w sprawie równouprawnienia mniejszości żydowskiej w Polsce. Bardziej liczyła na zabezpieczenie praw Żydów w Europie na postanowienia Roosevelta i Churchilla na konferencji pokojowej. Zwycięstwo Stalina w Europie przyniosłoby narodowo-kulturalną klęskę ludności żydowskiej, [w:] sygn. PRM57, Przegląd amerykańskiej prasy żydowskiej, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, 21 IV 1941, s. 44-56); sygn. PRM70, Sprawa Żydowska, L.dz.3912/XXIV/42, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, 1942, s. 184-188; sygn. PRM57, K. Ripa, Sprawozdanie ze spotkania ministra Jana Stańczyka z przedstawicielami Amerykańskiego Kongresu Żydowskiego i Żydowskiej Partii Socjalistycznej Poalej-Syjon oraz współpracy polsko-żydowskiej w Chicago, P.263-a-SZ-7, Konsulat Generalny RP w Chicago, 15 XII 1941, s. 103-105; sygn. PRM99, Sprawozdanie konsula Karola Ripy z pobytu wicepremiera Jana Kwapińskiego w Chicago. Udział w zjeździe Jewish Labor and Trade Unions, P.402-Kw-SZ-42, Konsulat Generalny RP w Chicago, 22 XII 1943, s. 119, (Przedstawiciele polskich władz i dyplomaci w Stanach Zjednoczonych regularnie spotykali się z reprezentantami różnych organizacji żydowskich, deklarując bieżącą współpracę i poprawę losu mniejszości żydowskiej w powojennej Polsce); sygn. PRM102/5, Komunikat informacyjny nr 9 dotyczący rodzin żołnierzy polskich, które są w ZSRR, L.dz.118/tj./43, Ministerstwo Obrony Narodowej, Londyn 10 II 1943, s. 8, (Polakom w ZSRR pomocy udzieliły: Jewish Labor Committee, American Jewish Joint Distribution Co., American Federation for Polish Jews).

⁷¹ IPMS, sygn. PRM97, Wyciąg z listu dr. Ludwika Seidenmana do ministra spraw zagranicznych Tadeusza Romera, Waszyngton 30 XI 1943, s. 177-179, (W 1943 r. Michaels proponował amerykańskim Żydom współpracę w ściganiu niemieckich zbrodniarzy na europejskich Żydach. Do Palestyny pojechał z wizytą Majski, proponując radziecką pomoc dla tamtejszych Żydów), sygn. PRM98/1, J. Ciechanowski, Nastroje panujące w chwili obecnej w USA na tle zwycięstw sowieckich, konferencji w Casablance oraz rozwoju ustosunkowania sił w nowym Kongresie USA, 3/SZ-tjn-14, Ambasada RP w Waszyngtonie, 11 II 1943, s. 86-87.

⁷² IPMS, sygn. PRM36, Polska Sekcja „B'nai B'rith Lodge in London”, Bracia Żydzi, 5 VII 1940, s. 2-3.

⁷³ ZNO, Papiery Kazimierza Sosnkowskiego (PKS), sygn. 16522/II, t. 1, Memoriał Centralnego Komitetu Ogólnego Żydowskiego Związku Robotniczego w Polsce do rządu premiera generała Władysława Sikorskiego we Francji, kwiecień 1940, s. 1-4; A. Ciołkosz, Do Prezydium Rady Ministrów, Angers 25 IV 1940, s. 84-86.

semityzm w przedwojennej Polsce⁷⁴. Żądała zwalczania antysemityzmu przez W. Sikorskiego, który traktował ją nieufnie za prosanacyjne konotacje⁷⁵.

W międzynarodowych organizacjach żydowskich polski rząd widział sojuszników wobec Niemiec. Deklarował równouprawnienie mniejszości żydowskiej w Polsce i poparcie dla utworzenia po wojnie żydowskiej siedziby narodowej⁷⁶. O. Górka uważał, że wbrew polskiej opinii rząd powinien wspierać, co najmniej taktycznie sprawę żydowską. Wzmacniało to wpływy Polski w środowiskach żydowskich i prożydowskich na arenie międzynarodowej. Prowadziło do rozbicia sojuszu Stalina z Hitlerem, do którego żydowscy komuniści byli wrogo nastawieni. Za pośrednictwem sprawy żydowskiej Polska wpływałaby na radziecką politykę wewnętrzną i zagraniczną w celu ułożenia wzajemnych stosunków⁷⁷.

Prezesowi Światowej Organizacji Syjonistycznej Chaimowi Weizmanowi O. Górka proponował współpracę polsko-żydowską na konferencji pokojowej. Polska popierałaby postulat żydowskiej siedziby narodowej, a strona żydowska granicę ryską. W czasie wojny i po jej zakończeniu wspierałyby wzajemnie własne interesy wobec Niemiec⁷⁸. W Stanach Zjednoczonych przedstawiciele polskiego rządu dążyli do współpracy polsko-żydowskiej w ramach wspólnej konferencji ponadpartyjnej środowisk obu społeczności. Po wojnie Polska

⁷⁴ IPMS, sygn. PRM44/5, M. Kleinbaum, Oświadczenie Reprezentacji Żydostwa Polskiego w Palestynie z 28 października na konferencji w Konsulacie Generalnym RP w Jerozolimie, 3 XI 1941, s. 29; „Lech”, Walka o Wielką Polskę, „Gazeta Polska” 21 VIII 1941 (Jerozolima), s. 27; A. R., Prądy niedobre, „Davar” 18 IX 1941, s. 28; sygn. PRM58a, Oskarżenia polskiego rządu o antysemityzm przez Kleinbauma z powodu obecności w nim endeków, nr 344, Jerozolima 14 IX 1941, s. 65-66; sygn. PRM88/2, Depesza nr 38 konsula Rosmarina z Tel Awiwu do MSZ, Londyn 22 V 1942, s. 6, (Na otwarcie sesji American Jewish Congress w swoim telegramie RŻP apelował o pomoc w odbudowie wielkiej, demokratycznej i sprawiedliwej dla mniejszości narodowych Polski).

⁷⁵ IPMS, sygn. PRM51, Palestyna, nr 3301/VIIa, grudzień 1941, s. 10-11.

⁷⁶ IPMS, sygn. PRM22, Uwagi ministra Strońskiego dodane do sprawozdania prof. Górki, MID, Londyn 18 XI 1940, s. 68-68, (Taktyczne poparcie rządu dla sprawy żydowskiej i ukraińskiej miało być skierowane przeciwko Niemcom i ZSRR. Popieranie państwa żydowskiego w Palestynie komplikowało stosunki z Wielką Brytanią, a ukraińskiego z ZSRR. Do tego Ukraińcy woleli współpracę z Niemcami niż Polską); sygn. PRM88/2, General Sikorski on position of Jews in future Poland, Londyn 11 XI 1942, s. 71.

⁷⁷ IPMS, sygn. PRM22, Prof. O. Górka, Ostatnie cztery miesiące w polityce sowiecko-polsko-ukraińskiej, MID, Londyn 14 XI 1940, s. 52-53, 62-64.

⁷⁸ IPMS, sygn. PRM57, O. Górka, Sprawozdanie z rozmowy z prezesem Światowej Organizacji Syjonistycznej Weizmannem, Dział Narodowości MID, Londyn 25 IX 1941, s. 94-99, (Zdaniem Górki, Polska pomagałaby polskim Żydom w dobrowolnej emigracji do Palestyny. Weizmann planował ją na 100 tys. rocznie od zakończenia wojny).

liczyła na pomoc organizacji żydowskich w jej odbudowie⁷⁹. Premier Stanisław Mikołajczyk kontynuował po śmierci W. Sikorskiego w lipcu 1943 politykę współpracy ze światową społecznością żydowską⁸⁰. Amerykańscy Żydzi domagali się od niego eliminacji antysemityzmu z życia publicznego i praw dla mniejszości żydowskiej w Polsce⁸¹.

Władze brytyjskie niechętnie widziały napływ polskich Żydów do Palestyny⁸². W. Sikorski rozmawiał z amerykańskimi organizacjami żydowskimi o ich osiedlaniu się tam po opuszczeniu ZSRR za zgodą Londynu⁸³. W styczniu 1942 r. minister spraw zagranicznych Anthony Eden ostrzegł go, aby po wojnie nie liczył na zgodę Wielkiej Brytanii na znaczą emigrację polskich Żydów do Palestyny. W marcu 1942 r. polski rząd otrzymał brytyjskie memorandum ostrzegające przed tworzeniem w Wojsku Polskim na Bliskim Wschodzie jednostek żydowskich lub u jego boku wojsk żydowskich. Podkreślało brak zgody na powojenną masową emigrację polskich Żydów do Palestyny⁸⁴. We wrześniu 1942 r. strona brytyjska zwróciła uwagę polskim władzom, aby w oficjalnych wypowiedziach nie poruszały sprawy żydowskiego wojska

⁷⁹ IPMS, sygn. PRM100, List Feliksa Grossa do Józefa Retingera, Nowy Jork 11 III 1943 s. 147-148.

⁸⁰ IPMS, sygn. PRM114, O. Górka, Notatka dla ministra spraw wewnętrznych z rozmów z przedstawicielami The Board of Deputies of British Jews, Londyn 19 X 1943, s. 42-45.

⁸¹ IPMS, sygn. PRM. Specjalny Sekretariat premiera, tzw. Archiwum J. Żarańskiego 1943-1944 (PRM.Z.) 3, Telegram The Jewish Forum Association do premiera Stanisława Mikołajczyka w czasie jego pobytu w Stanach Zjednoczonych, Nowy Jork 12 VI 1944, s. 26-27.

⁸² IPMS, sygn. PRM44/1, Depesza Sikorskiego do ministra Raczynskiego, nr 103, Kujbyszew 10 XII 1941, s. 40; sygn. PRM73/4/t.1, Depesza nr 104 ambasadora Kota do MSZ, Kujbyszew 4 II 1942, s. 43; Depesza ambasadora Kota do konsula Rosmarina, nr 537, Kujbyszew 26 VI 1942, s. 187; sygn. PRM73/4/t.2, Sprawa Żydów obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich, Kujbyszew 11 VIII 1942, s. 273-275; W. T. Drymmer, op. cit., s. 70-75.

⁸³ IPMS, sygn. PRM44/1, Depesza Sikorskiego do ministra Raczynskiego, nr 263, 26 XII 1941, s. 50.

⁸⁴ IPMS, sygn. PRM67, Memorandum rządu brytyjskiego w sprawie żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie, MSW, Londyn 10 IV 1942, s. 90-92; sygn. PRM88/2, Sprawozdanie przedstawiciela Agencji Żydowskiej o sytuacji uchodźców żydowskich w Pahlewi, Teheran 8 IX 1942, s. 49-50, (Światowa Organizacja Żydowska była za dalszą rekrutacją do Wojska Polskiego Żydów po drugiej ewakuacji w sierpniu 1942 r. Naciskała na brytyjski i amerykański rząd, aby uzyskały zgodę ZSRR na formowanie Legionu Żydowskiego z polskich Żydów i jego ewakuację do Palestyny).

i żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie⁸⁵. Organizacje żydowskie w Palestynie domagały się od polskiego rządu, aby zadeklarował wobec państw neutralnych, że polscy Żydzi po wojnie będą mogli wrócić do Polski. Inaczej nie chciały przyjmować ich po ucieczce z okupowanej Polski lub po opuszczeniu ZSRR⁸⁶.

Polskiej opinii w okupowanym kraju krytykowała zapowiedzi W. Sikorskiego równouprawnienia mniejszości żydowskiej z Polakami, jak i nominacje przedstawicieli żydowskich do rządu i Rady Narodowej oraz rządową uchwałę o równouprawnieniu wszystkich obywateli bez względu na rasę, religię i narodowość⁸⁷. Pod radziecką okupacją prześladowani byli syjoniści, rewizjoniści (żabotyńcy), bundowcy i zamożni polscy Żydzi. Ale polski antysemityzm w czasie wojny wzmacniała postawa młodzieży i biedoty żydowskiej, która współpracowała z radzieckimi okupantami⁸⁸. Cieszyli się z upadku Polski i negowali możliwości jej odbudowy, chętnie zajmowali urzędy po Polakach, współpracowali z radzieckimi służbami przeciwko polskiemu podziemiu, a w ZSRR widzieli swojego wyzwoliciela. Wywiezieni w głąb ZSRR polscy Żydzi nie odczuwali w więzieniach i obozach wspólnoty losów z Polakami i współpracowali z Rosjanami przeciwko nim. Pod okupacją radziecką i w ZSRR zajmowali się spekulacją, wykorzystując materialnie Polaków⁸⁹. Nie brakowało Żydów, kolaborujących z Gestapo przeciwko nim⁹⁰.

⁸⁵ IPMS, sygn. PRM88/2, List ministra Edwarda Raczyńskiego do ministra Strońskiego, MSZ, nr 851.e./42, Londyn 10 IX 1942, s. 52-53; List brytyjskiego ambasadora Cecila Dormera do ministra Raczyńskiego, 48/20/42, Londyn 7 IX 1942, s. 54-55.

⁸⁶ IPMS, sygn. PRM107, Depesza nr 76 z Jerozolimy ministra Kota do premiera Sikorskiego i prezydenta Władysława Raczkiewicza, Londyn 9 II 1943, s. 45-46.

⁸⁷ IPMS, sygn. PRM59d, List ministra Władysława Seydy do premiera, Biuro Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych, L.dz.18/41/taj., Londyn 20 VI 1941, s. 22-23, (Prosił premiera, aby w przemówieniach do Kraju zechciał już nie powracać do owej zapowiedzi równych obowiązków i równych praw wszystkich obywateli bez różnicy narodowości, rasy i wyznania, aby nie osłabiać autorytetu rządu w kraju i robić wrażenia, że antyżydowska polityka była jego głównym problemem); sygn. PRM88/2, Deklaracja Rządu z dnia 24 lutego 1942 w sprawie położenia Żydów po wojnie w Polsce, Londyn 23 XI 1942, s. 69.

⁸⁸ IPMS, sygn. PRM25, Stosunek Ukraińców i Żydów do Polaków, 15 V 1940, s. 95.

⁸⁹ IPMS, sygn. PRM25, Informacja o sytuacji w Małopolsce Wschodniej, Ambasada RP w Bukareszcie, nr 52/R/17, 24 I 1940, s. 12-13; sygn. PRM42/7, Raport Mariana Heitzmana, delegata objazdowego Ambasady RP, Tatiszczew 1 XII 1941, s. 8; sygn. PRM57, Pismo ministra Strońskiego do Konsulatu Generalnego RP w Jerozolimie w sprawie zeznań uchodźców żydowskich z Ziemi Wschodnich RP przed Komisją do spraw Żydów polskich w Jerozolimie, Londyn 11 VI 1941, s. 73-74; sygn. PRM58a, Raport sytuacyjny z Kraju, nr 187, Poselstwo RP w Watykanie, 25 IX 1941, s. 101; sygn. PRM76/1, Kwestia żydowska w Polsce w czasie wojny, 1942, s. 345-349.

Władze podziemne nie propagowały współpracy polsko-żydowskiej, czy równouprawnienia po wojnie mniejszości żydowskiej z Polakami, aby utrzymać autorytet rządu w okupowanym kraju. Większość ugrupowań podziemnych widziało rozwiązanie problemu Żydów przez emigrację. Zadaniem rządu było zabiegać na arenie międzynarodowej o powstanie państwa żydowskiego⁹¹. Na przestrzeni lat raporty Delegatury Rządu na Kraj nie wykazywały zmiany ich stanowiska w tej sprawie⁹². W 1943 r. Delegat donosił rządowi o dwoistym sposobie kraju odbioru niemieckiej polityki wobec Żydów. Metody nieludzkiego terroru wobec nich wywoływały powszechne potępienie i odruchy litości, ale ich separacja przyniosła gospodarcze korzyści Polakom. Ich powojenny powrót do handlu i drobnej przedsiębiorczości w miastach i na wsi wywoływał lęk i niechęć. Tym nastrojom sprzyjała pamięć o proradzieckiej postawie Żydów w latach 1939-1941. Należało pozbyć się ich nadmiaru z Polski⁹³. Delegatura potępiała wszelkie formy współpracy Polaków z Niemcami w ich eksterminacji Żydów. We wrześniu 1942 r. powołano przy Delegaturze Tymczasowy Komitet Pomocy Żydom. W grudniu został przekształcony w Radę Pomocy Żydom (Komitet im. Konrada Żegoty). Koordynowała wysiłki polskiego podziemia w celu ratowania ludności żydowskiej. Do jej prezydium wchodziły PPS-WRN, Stronictwo Ludowe, Stronictwo Demokratyczne, „Bund” i Żydowski Komitet Narodowy. Łączność między „Żegotą” a Delegaturą utrzymywał Front Odrodzenia Polski⁹⁴.

⁹⁰ IPMS, sygn. PRM54, Notatka do rozmowy z gen. Sikorskim w Teheranie, Konsulat Generalny RP w Stambule, 6 XII 1941, s. 99.

⁹¹ ZNO, PKS, sygn. 16543/II/t.2, Wyciąg z raportu delegata Rządu do ministra spraw wewnętrznych, 2 I 1942, s. 372.

⁹² IPMS, sygn. PRM76/2, Raport zastępcy Delegata Ziem Zachodnich, 8 XI 1941, s. 3-4, (Przy całej ludzkiej litości dla losu Żydów, nie ma w Polsce prawie nikogo, kto by nie domagał się programu w sprawie żydowskiej, szczególnie w sprawie zastąpienia ich roli przez Polaków w życiu gospodarczym. Bez takiego, minimalnego choćby, programu w sprawie żydowskiej, żaden rząd nie będzie mógł długo i spokojnie rządzić w Polsce. W końcu - powiedzieć trzeba – że udzielenie różnych praw mniejszościom narodowym, a więc Niemcom, Rusinom i Żydom napotykałoby na wielkie przeszkody w społeczeństwie polskim, które przeżywa katusze ze strony Niemców, pamięta lub przeżywało zasadzki ukraińskie na cofającą się Armię Polską, widziało bramy tryumfalne stawiane przez Żydów bolszewikom i ich postępowanie z ludnością polską pod okupacją bolszewicką).

⁹³ IPMS, sygn. PRM46a, Raport Delegata, Postawa polityczna społeczeństwa polskiego, 9 VII 1943, 382-383.

⁹⁴ Najnowsze dzieje Żydów w Polsce ..., s. 356; W. Grabowski, Polska Tajna Administracja Cywilna 1940-1945, Warszawa 2003, s. 150-152; zob. „Żegota” Rada Pomocy Żydom 1942-1945: wybór dokumentów, red. A. K. Kunert, Warszawa 2002.

Komenda Główna Armii Krajowej potępiała barbarzyństwo niemieckie na Żydach i zakazała dobrowolnego uczestnictwa w nim Polaków⁹⁵. Ale uważała, że Żydzi musieli wyemigrować z Polski w imię pokoju społecznego. Ich nadmiar rodził konflikty narodowościowe, polityczne i ekonomiczne. We współpracy polsko-żydowskiej sprawa żydowska w Polsce powinna zostać załatwiona szybko i radykalnie. Na arenie międzynarodowej poparłaby powstanie żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie lub innym miejscu na świecie⁹⁶.

W czasie drugiej wojny światowej polski rząd prowadził politykę współpracy polsko-żydowskiej na arenie międzynarodowej. Po wojnie obiecywał równouprawnienie Żydów z Polakami w demokratycznej Polsce. W międzynarodowych organizacjach żydowskich widział sojuszników Polski w walce z Niemcami i ich ukaraniu. Rząd popierał prawo narodu żydowskiego do powołania niepodległego państwa w Palestynie. Deklarował jego wsparcie na konferencji pokojowej. Obiecywał pomoc w dobrowolnej emigracji polskich Żydów do Palestyny. W czasie drugiej wojny światowej antysemityzm w polskim społeczeństwie wzmacniała postawa Żydów wobec okupantów – bierna wobec Niemców⁹⁷ i antypolska wobec Rosjan. W okupowanej Polsce nie było żadnej instytucji ani znaczącej grupy politycznej, która współpracowałaby z Niemcami w eksterminacji Żydów⁹⁸. Przeważała jednak zasada braku jakiegokolwiek współpracy z Niemcami niż współczucia dla losu Żydów. Pod okupacją radziecką narastała atmosfera wrogości wobec nich, grożąca wybuchem pogromów⁹⁹. Ich zniknięcie z przestrzeni publicznej polskich miast i wsi zostało odebrane pozytywnie w kraju, bo handel i drobny przemysł przejęli po nich Polacy. Zapowiedzi rządu o nieważności niemieckich aktów budziły sprzeciw

⁹⁵ AAN, Komenda Główna Armii Krajowej (KG AK), Oddział VI, Biuro Informacji i Propagandy (BIP), sygn. 203/VII-50, Za murami getta, „Wiadomości Polskie”, 13 VIII 1942, nr 71-72, s. 187.

⁹⁶ AAN, KG AK, BIP, sygn. 203/VII-49, Zagadnienie żydowskie, „Wiadomości Polskie”, 18 XII 1941, nr 57, s. 16.

⁹⁷ IPMS, sygn. PRM.L.5, Depesza nr 615 z 17 VIII, Komenda Żydowskiej Organizacji Bojowej nakazała swoim żołnierzom wzięcie udziału w Powstaniu Warszawskim, L.dz.4670/44, Londyn 18 VIII 1944, s. 145; Depesza nr 232 z 25 X z Warszawy, Sobol do Schwarzbarta, ŻOB oraz inni Żydzi brali udział w Powstaniu Warszawski, stary duży, L.dz.6252/44/L, Londyn 2 XI 1944, s. 220; Depesza nr 152 z 25 X z Warszawy, Za C.K. Bundu Berezowski do E. Szerera o udziale w Powstaniu Bundu i ŻOB, L.dz.6253/44/L, Londyn 2 XI 1944, s. 221.

⁹⁸ IPMS, sygn. PRM24, Raport o sytuacji politycznej Kraju, 5 XI 1940, s. 75.

⁹⁹ IPMS, sygn. PRM45c, Dwa lata okupacji niemieckiej w Polsce, 1941, s. 104-105, (Sprawę żydowską uważa się w Polsce za najtrudniejsze zagadnienie. ... antysemityzm stał się zupełnie powszechny i wszystkie ugrupowania podziemne głoszą w sprawie żydowskiej program emigracyjny).

Polaków, którzy zajęli żydowskie mienie¹⁰⁰. Tragizm narodów polskiego i żydowskiego pod okupacją niemiecką nie doprowadził do wzajemnego zbliżenia. Swoje wyzwolenie i poprawę położenia w Polsce Żydzi widzieli w sprzymierzonych mocarstwach, warstwy bogatsze w zachodnich, a biedniejsze w ZSRR i jego ideologii. Polska opinia w okupowanym kraju odrzucała wspólną egzystencję z mniejszością żydowską z powodów ekonomicznych i ich separacji narodowo-kulturowej i religijnej¹⁰¹. Ten stan rzeczy chciał zmienić premier W. Sikorski.

POLISH GOVERNMENT TOWARDS THE JEWISH ISSUE
DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

Prime Minister General Władysław Sikorski pursued a policy of Polish-Jewish international cooperation during The Second World War. Both nations was expected to be closer because of suffering under German occupation and current affairs against German. Polish government constantly informed the Western powers about German crimes against the Jews in occupied Poland. In the United States, Britain and Palestine polish prime minister has promised giving equal rights for the Jewish minority. He supported establishing the Jewish state on peace conference. Declared help in voluntary emigration from Poland to Palestine, in exchange for their support of polish matters against Germany. General Sikorski expected support of international Jewish organizations for polish matter against Germany. Occupied country critically respond to the Prime Minister's promises of equality of Jews and Polish citizens. Polish underground political groups condemned extermination of the Jews by the Germans. Most of them with exception of left and left-central wing wanted their emigration after the war. Tragedy of Polish and Jewish nation under German occupation does not caused that nations become closer.

¹⁰⁰ IPMS, sygn. PRM45c, Dwa lata okupacji niemieckiej w Polsce, 1941, s. 103-104; sygn. PRM.L.1, Zagadnienie żydowskie w Polsce, Sztokholm 1 IX 1943, s. 105-106.

¹⁰¹ IPMS, sygn. 45c, Wiadomości z kraju, MID, 7015/41/Wiad.mC/AD, Londyn 25 XI 1941, s. 53-56.